

ВІШАНОВУЮЧИ ВИДАТНОГО МОВОВЗНАВЦЯ

Предметом дослідження у статті стала лінгводидактична спадщина відомого українського вченого Михайла Андрійовича Жовтобрюха, яку він залишив у вигляді підручників із сучасної української літературної мови для студентів вищих педагогічних навчальних закладів і актуальність вивчення якої не згасає з часом. Зокрема розглядається специфіка викладу його поглядів на морфеміку й дериватологію, на класифікацію частин мови з урахуванням історії розвитку мовознавчих понять, досягнень тогочасної лінгвістичної науки та з огляду на потреби читацької аудиторії — майбутніх учителів української мови. Автор статті акцентує на необхідності перевидання праць М.А. Жовтобрюха.

Ключові слова: М.А. Жовтобрюх, лінгводидактична спадщина, підручник для студентів-філологів, морфологічна класифікація, історичний коментар.

Олексенко Е.А. Чествуя выдающегося языковеда. Предметом исследования в статье стало лингводидактическое наследие известного украинского ученого Михаила Андреевича Жовтобрюха, которое он оставил в виде учебников по современному украинскому языку для студентов высших педагогических учебных заведений и актуальность изучения которой не убывает со временем. В частности рассматривается специфика изложения его взглядов на морфемистику и дериватологию, на классификацию частей речи с учетом истории развития языковедческих понятий, достижений лингвистической науки того времени и в связи с потребностями читательской аудитории — будущих учителей украинского языка. Автор статьи делает акцент на необходимости переиздания работ М.А. Жовтобрюха.

Ключевые слова: М.А. Жовтобрюх, лингводидактическое наследие, учебник для студентов-филологов, морфологическая классификация, исторический комментарий.

Oleksenko O.A. To Honour the Memory of the Outstanding Linguist. *The object of the research within the limits of the article is the lingual-didactic heritage of a famous Ukrainian scholar Myhaylo Andriyovych Zhovtobruk, the heritage left as textbooks on Modern Ukrainian Language for higher educational pedagogical establishments. In particular, the article analyses the specificity of laying out his views on morphemics and derivatology, on parts of speech classification with the account of the history of linguistic notions development, achievements of linguistics of that time and in view of the readers' demands — future Ukrainian Language teachers. Particular attention is paid to the fact that M. A. Zhovtobruk did not single out either morphemics or derivatology into separate disciplines of linguistics and considered the word-building characteristics and means of word formation a part of morphology, paying special attention to the word-building properties of separate parts of speech as it is still demanded by a secondary school program. The scholar stuck to the traditional for that period of time classification by V. V. Vynogradov, although arguing on controversial statements, namely the problem of singling out pronouns, statives and modal words. The main advantage of the textbook is the author's commentaries to the genesis of phonetic processes in the Ukrainian language, to the history of studying parts of speech. The author of the article attracts attention to the necessity of reprinting M. A. Zhovtobruk's works.*

Keywords: M. A. Zhovtobruk, lingual-didactic heritage, textbook for students-philologists, morphological classification, historical commentary.

Доктор філологічних наук, професор Михайло Андрійович Жовтобрюх належить до когорти тих представників української інтелектуальної еліти, які поєднують свою високу освіченість, енциклопедизм знань із умінням просто й зрозуміло викласти глибоконаукові думки, дохідливо,

без жонгливання новомодними термінами аргументувати свої погляди на те чи те мовне явище, толерантно ставитися до поглядів інших учених, ненав'язливо акцентувати дискусійні моменти у вирішенні мовознавчих проблем. Ці якості Вченого відзначають усі, хто вчився в М.А. Жовтобрюха, хто працював поруч із ним, кого він консультував, скеровуючи в потрібне дослідницьке річище та щедро роздаючи свої думки й ідеї. До останніх випало належати й авторові цих рядків.

Про особистість Михайла Андрійовича та його науковий доробок написано чимало. Грунтовні дослідження здобутків ученого, його життєвого шляху належать перу А.П. Грищенка, М.І. Степаненка, Н. Баландіної, І.А. Матвіяса, С.П. Самійленка та ін. Однак актуальність звернення до праць М.А. Жовтобрюха не зменшується з часом.

Мета цієї статті – привернути увагу до лінгводидактичного аспекту діяльності вченого, до його внеску у справу підготовки вчителів української мови. Тому предметом дослідження став зміст підручника «Курс сучасної української літературної мови» (частина 1), написаного у співавторстві з Б.М. Куликом для філологічних факультетів педагогічних інститутів.

Михайло Андрійович Жовтобрюх був твердо переконаний, що наука твориться для людей і творити її непросто, оволодівати нею також нелегко. Ученого завжди хвилювало, що людина візьме для себе з його праць, як прислужаться вони їй, яким чином вплинуть на становлення як людини і як фахівця. Паралельно з роботою у святая святих академічному Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні він багато років викладав у вищих педагогічних навчальних закладах, а тому Михайло Андрійович знав зсередини всі труднощі, що виникали в процесі підготовки вчителів української мови, приділяв величезну увагу вирішенню дидактичних і наукових проблем викладання у вищій школі. Учений вважав головним, щоб учитель-мовник міг мислити, мислити науково, мав глибокі знання, був ініціативним, умів збагачувати свої знання, аналізувати мовні факти нашої дійсності й правильно на них реагувати.

Власне, ці принципи й покладені в основу його підручників для студентів філологічних факультетів педагогічних (на той час) інститутів. Слід зазначити, що його співавтор – Б.М. Кулик теж дотримувався подібних підходів, а тому їхня співпраця стала гармонійною, про що свідчить, зокрема, зміст «Курсу сучасної української літературної мови» у двох частинах, що пережив чотири видання (останнє в 1972 р.) і досі користується попитом у студентів і викладачів як найкращий підручник з української мови для вищів. Його переваги перед іншими пояснюються поєднанням доступного викладу наукового матеріалу, що складає основу наукових знань, необхідних учителеві, з орієнтацією на шкільну програму. Жоден із відомих підручників не містить таких стислих і водночас інформативно насичених історичних коментарів до того чи того мовного явища або окремих мовних одиниць.

Неоцінним є матеріал у розділі «Фонетика», де нормативна фонетична база сучасної української літературної мови викладена з паралелями діалектної вимови і засторогами щодо дотримання правильної вимови звуків

нашої мови [4: 153-162]. Неослабну увагу студентів і досі привертають параграфи, де М.А. Жовтобрюх дохідливо пояснює причини і наслідки звукових змін у потоці мовлення: асимілятивні, дисимілятивні, подовження приголосних, а також історичні чергування. Хоча студенти на час вивчення фонетики вже мають уявлення про історичну основу чергувань фонем, однак аплікований виклад цього матеріалу з огляду на фонемний склад сучасної мови слугує запорукою системності і повноти знань із цього розділу, уміння бачити за звичними фонетичними явищами історію формування диференційних рис національної мови [4: 114-123, 130-148].

Написані М.А. Жовтобрюхом вступні параграфи до розділу «Граматика. Морфологія» та теми «Дієслово» і «Слова категорії стану» відображають тогочасні погляди вченого на межі морфології й на систему частин мови. Зокрема мовознавець, як і більшість лінгвістів на ту пору, не виокремлює морфеміку і словотвір, вважаючи їх частиною морфології (хоча в монографії «Українська літературна мова» в 1984 році він виділяє будову слова і словотвір в окремий розділ науки про мову [5: 85-110]), тому й уваги теоретичним питанням дериватології в підручнику приділено мало. У двох параграфах на десяти сторінках подано найосновніші відомості про склад і способи творення слів. Відповідно до поглядів того часу вчений не акцентує увагу на наявності в мові нульових морфем, зокрема закінчень, називаючи слова типу *борц, рак, сіль, озер, сестрин, пік, брав, глянть* тощо словами з чистою основою без закінчень. Хоча, з другого боку, описуючи способи словотвору, він виділяє «безафіксне словотворення, або словотворення за допомогою нульової морфемі» типу *синь, юнь, рань, гнів, біг, розгін* тощо [4: 195]. Однак у згаданій монографії «Українська літературна мова» Михайло Андрійович послідовно визнає існування матеріально не виражених морфем – як закінчень, так і суфіксів і, відповідно, існування нульових формантів [5: 85, 94, 103]. Конкретизація особливостей словотвору кожної з частин мови подається в підручнику, як і в шкільній практиці, в кінці викладу відомостей про морфологічні ознаки певної частини мови, тим самим автор ніби підводить ризик під фактом існування цього морфологічного класу з огляду на гетерогенну класифікацію частин мови за чотирима ознаками.

Даючи загальну характеристику історії вивчення частин мови і поглядів учених на обсяг та склад їхньої системи, М.А. Жовтобрюх приділяє найбільше уваги класифікації В.В. Виноградова, оскільки саме його класифікація була на ту пору найпопулярнішою. Вона лягла в основу академічного видання «Сучасна українська мова. Морфологія» за редакцією І.К. Білодіда, використовувалася й в інших граматичних розвідках. Згідно з нею, М.А. Жовтобрюх і Б.М. Кулик викладають у підручнику морфологічні ознаки семи частин мови (іменника, прикметника, числівника, займенника, прислівника, категорії стану, дієслова) та часток мови, або службових слів (прийменника, сполучника, часток, зв'язки), окремо йдеться про модальні слова як лексико-граматичний розряд, що має структурно-семантичні ознаки, відмінні від частин і часток мови, та про вигук як особливий розряд слів, що стоїть поза морфологічними класами.

Межі кожної із частин мови автори підручника встановлюють, зважаючи на традиційний підхід до цього питання. Так, попри думку В.В. Виноградова щодо занепадницького характеру займенника і, відповідно, віднесення його, за винятком предметно-особових займенників як пережитків цієї частини мови, до інших імен, М.А. Жовтобрюх вважає займенники «загально-вживаними словами, що виконують важливу функцію у спілкуванні, вони не тільки не перебувають на стадії розкладу, а, навпаки, в сучасній мові виявляють велику стійкість» [4: 202].

Відаючи данину загальноприйнятій класифікації В.В. Виноградова, М.А. Жовтобрюх, однак, зазначає, що «в сучасній науковій літературі найбільше заперечень висувається проти виділення в самостійну частину мови категорії стану та в самостійний граматичний розряд модальних слів» [4: 203], тим самим попереджаючи майбутніх учителів про неоднозначність трактування наведеної системи частин мови і неповну відповідність її традиційній – десятьом частинам мови, що вивчаються в школі.

Дотримуючись наукового підходу до викладу матеріалу і залишаючи поле для роздумів студентів, стимулюючи розвиток їхнього критичного мислення, учений наводить і класифікації інших відомих граматистів, зокрема М.В. Панова, І.К. Кучеренка, наголошуючи на перевазі одного критерію в підході кожного з них до виокремлення частин мови (гомогенний підхід): у М.В. Панова – за морфологічними ознаками (власне, значенням афіксів), а в І.К. Кучеренка – за семантичним критерієм (реальним значенням слів) [4: 203]. М.А. Жовтобрюх дотримувався гетерогенного підходу до класифікації частин мови, що відзеркалилося у визначенні частини мови як лексико-граматичного розряду слів, що відрізняється від іншого розряду своїм значенням, властивими йому граматичними категоріями, основними синтаксичними функціями та засобами словотворення. Пізніше у згадуваній монографії Михайло Андрійович напише, що «розбіжність між існуючими класифікаціями частин мови зумовлена різними критеріями їх виділення... Очевидно, що той чи інший критерій класифікації частин мови якоюсь мірою пов'язується з аспектом і метою їх вивчення. Для найповнішого охоплення всього словникового складу мови раціонально, розуміючи частини мови як категорії лексико-граматичні, скористатися сукупністю граматичних (морфологічних і синтаксичних) та лексичних ознак слів, пов'язуючи й доповнюючи їх також ознаками словотвірними. При цьому треба зважати на те, що в окремих розрядах слів усі названі ознаки представлені повністю, а в інших деякі з них відсутні» [5: 118]. І в цій монографії учений дотримується традиційної класифікації, виділяючи десять частин мови (шість самостійних, або лексико-граматичних, три службових, або граматичних, і одна (вигук), яка не належить ні до самостійних, ні до службових).

Така переконаність викристалізувалася з глибокого проникнення вченого в історію вивчення частин мови, появи тих чи тих понять морфології. Це дослідження коротко викладене в підручнику [4: 200-202] і докладно – на сторінках журналу «Мовознавство» [6: 3-12]. Із цього матеріалу науковці, викладачі і допитливі студенти та вчителі довідуються про генезу

формування граматичних відомостей у східних слов'ян, передусім в українців. Спираючись на історичні джерела – писемні пам'ятки, давні граматики та на дослідження сучасної лінгвістики, М.А. Жовтобрюх вибудовує чітку, не переобтяжену надмірною науковою термінологією історію виникнення назв частин мови, тлумачення окремих граматичних категорій, становлення морфологічної системи української мови. Учений зібрав цінний матеріал щодо вживання протягом 2-ї половини XIX ст. – перших десятиліть XX ст. різних морфологічних термінів на позначення одного й того самого поняття, що ілюструє поступове становлення нинішньої мовознавчої терміносистеми і допомагає осягнути сутність того чи того мовного явища. До названої статті часто звертаються студенти, вивчаючи історію української мови, готуючи курсові роботи й наукові доповіді.

Навіть побіжний аналіз внеску видатного лінгвіста М.А. Жовтобрюха в розбудову українського мовознавства й української лінгводидактики підводить до висновку про необхідність публікації його наукової та навчально-методичної спадщини окремим виданням зібраних праць або, як мінімум, перевиданням підручника «Курс сучасної української літературної мови». Така подія стала б святом для всіх шанувальників наукового таланту Вченого.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Баландіна Н.Ф.** М.А. Жовтобрюх як дослідник мови преси / Н. Ф. Баландіна // Рідний край. – 2012. – №2(27). – С.112 – 119.
2. **Грищенко А.П.** Високий обов'язок ученого / А. П. Грищенко // Мовознавство. – 1985. – № 5. – С. 28–29.
3. **Грищенко А.П.** Жовтобрюх Михайло Андрійович // Українська мова: енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. – С. 193.
4. **Жовтобрюх М.А.,** Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Частина 1. / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – 4-е видання. – К. : Вища школа, 1972. – 402 с.
5. **Жовтобрюх М.А.** Українська літературна мова / Михайло Андрійович Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1984. – 255 с.
6. **Жовтобрюх М.А.** Система частин мови в українській лінгвістичній традиції / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 3–12.
7. **Степаненко М.І.** Наукова спадщина мовознавця Михайла Жовтобрюха / М. І. Степаненко. – Полтава : Полтава, 2007. – 432 с.

Олексенко Олена Андріївна – кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Україна, 61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2.

E-mail: olena.o@yandex.ua

<http://orcid.org/0000-0002-6541-8040>

Oleksenko Olena Andriivna – Candidate of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Ukraine, 61168, Kharkiv, Bliukhera Str., 2.